

Pártay Kata (1991) az ELTE BTK irodalom- és kultúratudomány mester-szakának hallgatója. Kutatási területe Euripidés dialógusainak pragmatikai szempontú vizsgálata.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Az írás hatása. Acontius és Cydippe
levélváltása Ovidius Herooidésében
(2014/4).

„Kétfrigyű násznyoszolyát nem dicsérek én soha”

Philia és házasság az *Andromachéban*

Pártay Kata

A görög *philos* melléknevet általában ’szeretett, kedves’ jelentésben fordítjuk, főnévi alakját pedig barátként. A Györkösy–Kapitánffy–Tegyey-féle görög szótár a főnévnek a ’barát, társ; férj; szerető; kedvenc; bizalmas’ jelentéseit adja meg,¹ a Liddell–Scott–Jones a ’beloved, dear’ és ’friend’ jelentéseket hozza előként,² a főnevesített alak többes számát (*hoi philoi*) pedig mindkettő ’rokonok és barátok’-ként fordítja. Ezek a fordítások általában, a görög szövegek elsődleges megértése során tökéletesen megfelelnek, a szakirodalomba pillantva azonban kiderül, hogy a *philos*, *philein*, *philotés* és *philia* szavak jelentéstartományával kapcsolatban több vitás pontot is találhatunk. A *philosok* csoportjának meghatározása pedig sokszor korántsem tét nélküli, a homérosi eposzokban megjelenített társadalomban, a Kr. e. 5. századi Athénban és a tragédiák megrajzolta világban is döntő jelentőségű a társadalom szerveződésében. Euripidés *Andromaché* című tragédiájában a *philia*-viszonyok közé tartozó kapcsolatok megítélése és a *philosokkal* szemben elvárt viselkedés meghatározása élet-halál kérdése a szereplők számára.

Jelen írásomban röviden sorra veszem a *philia* fogalomkörébe tartozó kifejezések homérosi és 5. századi használatával kapcsolatban felmerülő fő kérdéseket, majd néhány példa segítségével azt igyekszem bemutatni, hogy Euripidés tragédiájában milyen képlékenynek, manipulálhatónak és a másik befolyásolására felhasználhatónak mutatkoznak a családi és baráti kapcsolatok szavai és ezzel együtt kategóriái is. A *philia* fogalmát és a családi kapcsolatok szerveződését Homérosnál azért is érdemes számításba venni, mert a tragédia műfajára általában is jellemző, hogy az alapjául szolgáló mítosz elbeszélésének legmeghatározóbb korai változatát az eposzokban találjuk meg, így a szereplők elkerülhetetlenül viszonyba kerülnek homérosi előképükkel. Ez az *Andromaché* esetében azzal is együtt jár, hogy az eposzokban érvényes erkölcsi és a társas érintkezést szabályozó normák is bekerülnek a cselekmény dinamikájába, ám nem teljes érvényű kategóriákként, hanem olyan módon, hogy kölcsönösen megkérdőjelezzik és alakítják egymást az athéni kortárs diskurzusból származó elemekkel. Elemzésemben ezért azt is szeretném megmutatni, hogy bár az egyes szereplők elsősorban pillanatnyi érdekeiknek megfelelően használják eltérően a *philia* meghatározásait, a különbségek olykor a tragédiában egyidejűleg jelenlévő, egyébként más időszakhoz és műfajhoz tartozó morális kódok ütközésével is magyarázhatóak.

A *philos* és rokon szavainak homérosi használatában két fő vitás pontot találunk: 1. Az első, hogy a melléknévnek van egy körülbelül ’kedves, drága’ vagy pedig ’nem ellenséges, a barátok körébe tartozó’ jelentésű használata, és egy a birtokos névmáséhoz hasonló, olyan kifejezésekben, mint például a φίλον κῆρ, φίλον ἦτρον (mindkettő: „saját vagy drága szív”) vagy φίλα εἶματα („saját vagy kedves ruhák”). A vélemények megoszlanak afelől, hogy valóban két különböző jelentéssel kell-e számolni, vagy pedig a két jelentés közül az egyik alá valamiképpen besorolható a másik, és hogy ha két jelentést különböztetünk is meg, melyik az elsődleges. 2. A másik kérdés pedig az, hogy milyen mértékben lehet a *philos* melléknévnek és a *philein* igének érzelmi töltetet tulajdonítani. Beszélhetünk-e szeretetről a szó mai értelmében, vagy pedig ezek a szavak a társadalmi intézmények egy olyan vonását jelölik, amely alapvetően a

társadalmi meghatározottság és kötelezettségek rendszerében értelmeződik, függetlenül bármiféle emocionális aspektustól?

Adkins és Benveniste egyaránt a társadalmi intézmények és berendezkedés által meghatározottnak tekintik a *philia* szócsoporthoz, és mindkettő összeköti használatát más morális kategóriákkal. Adkins elemzésében³ amellet érvel, hogy a *philos* melléknév ’kedves’ és ’saját’ jelentését nem célravezető két különálló jelentésként fölfogni: a *philos* melléknévként és főnévként is olyan dolgokat vagy személyeket jelöl, amelyek valamilyen módon az epikus hős, nemes férfi (*agathos*) tulajdonát képezik, vagy valamiképpen tőle függenek, és amelyekre önmaga és családja fenntartása érdekében számíthat. Ezeknek a dolgoknak és személyeknek az *agathos*hoz való közelsége változó, és a közelség foka ad számot a jelentésárnyalatok különbségéről. Legszorosabban saját testrészei tartoznak hozzá, innen ered a melléknév visszaható és birtokos névmásával rokon használata.⁴ A testrészekről kifelé haladva a házastárs, a gyermekek, a háztartáshoz (*oikos*hoz) tartozó szolgák, a vér szerinti és házasság révén létrejött rokonság és az egyéb szövetségesek (barátok) mind *philosok* lehetnek. Míg a *philos* szóban a tulajdon- vagy legalábbis függő viszony a meghatározó, addig a *philein* igében a kooperatív aspektus domináns. A homérosi *philein* ige nem rokonszenvet vagy szeretetet fejez ki, hanem aktív cselekvést a másik javára, élelem, szállás biztosítását, ajándékokat vagy segítséget konfliktusok megoldásában. A *philotés* jelentésében pedig a fent említett mindkét aspektus egyenlően játszik szerepet, de ebből a kifejezésből is hiányzik az érzelmi töltet, így bármiféle szubjektív, érzelmeket kifejező funkciót egy az egyben kiszorít a társadalmi-intézményes. Benveniste⁵ a társadalmi meghatározottság tekintetében osztja Adkins véleményét, és a *philos* szót összekapcsolja az *aides-thai*, ’tisztel’ igével, illetve a vendégbarátság (*xenia*) intézményével, vitatja azonban a birtokos jelentés meglétét. Az *Andromachét* olvasva a birtokos viszony kifejeződésének kérdése kevésbé fontos, a fent említett két álláspont azonban lényeges abból a szempontból, hogy mindkettő feltételez egy társadalmilag egyezményesen elfogadott rendszert, amely a *philosok* körét és az e körbe tartozókkal szembeni cselekvések lehetőségeit szabályozza. Ezzel kapcsolatban megfogalmazódik olyan álláspont is, amely nemcsak számol emocionális aspektussal, hanem azt tekinti meghatározónak.⁶ Az általuk megfogalmazott kritikákat is figyelembe véve a későbbiekben mégis elsősorban Adkins megközelítését tekintem alapvetőnek.

A szónak az 5. századi Athénban felvett jelentésével kapcsolatban leginkább vitatott kérdések, hogy mennyiben nyer és nyerhet politikai színezetet használata, milyen viszonyban áll a *xenia* intézményével,⁷ szükséges eleme-e eddigre az egymás iránt érzett szeretet vagy baráti érzelem, és hogy társadalmilag mennyire jól meghatározott a személyeknek az a köre, akik egymás *philosainak* tekinthetők,⁸ *philosok*-e a családtagok. Bár létezik ezzel ellentétes vélemény, alapvetően úgy látszik, hogy a *philos* jelentése az 5. század végére, ahogyan erről éppen a tragédiákban megfigyelhető szóhasználat is tanúskodik, elég széles spektrumon mozgott:⁹ a polisok közötti szövetséges vagy legalább nem ellenséges viszonytól a rokonokat összekötő, nem szükségszerűen szeretetteljes nexuson át¹⁰ a társadalmi normák által szabályozott, illetve személyes kötődést is feltételező barátságokig különféle kapcsolatokat fedhetett le.¹¹ A politikai szövetséget is feltételező barátság mellett a roko-

nok közötti viszony – és ebbe a házassággal létrejött rokonságot is bele kell érteni – is *philia*-viszonynak minősül.

A tragédiákban megjelenő tág használati kört, amelyben a család emelkedik ki leginkább, Aristotelész szóhasználat is megerősíti, amikor a *philosok* közötti erőszakot jelöli meg a tragikus cselekmény egyik jellemző motívumának.¹² Az aristotelési kijelentéssel összhangban áll a ránk maradt tragédiákból kirajzolódó kép, amelyben a nagy mitikus családok és a családokon belül létrejövő konfliktusok alapvetően meghatározó szerepet játszanak. A család és a tragédia szerves összetartozása tulajdonképpen közhelyszámba megy. Euripidésnél pedig még az is gazdagítja ezt a képet, hogy a mítoszok korábbi elmeséléseihez, keletkezési közegéhez képest némiképp anakronisztikusan, a mitikus időbe bekerülve a családokon belül létrejövő konfliktusok gyakran kortárs athéni színezetet kapnak, a családi feszültségek olykor inkább tűnnek hétköznapiaknak, mint a tragédia „emelkedett” műfajához illőnek,¹³ amit az *Andromachéban* is megfigyelhetünk például a két asszony vitájában.

Az *Andromachéban* több mint húsz alkalommal használják a *philos* kifejezést különböző jelentésekben: jelent tágan értelmezett baráti, jóindulatú viszonyulást, amely létrejöhet akár szolga és úr között (pl. 87, 818–819, 1051); a közvetlen leszármazásnál tágabb családi kapcsolatot, amely házasság révén létesül – a műben tipikusan a Menelaos és Péleus családja között fennálló kapcsolatra használva (pl. 376, 640, 644) –, de jelöl egymással szövetséges városokat (734, 890), egy háztartásban élő rokonokat (pl. 986), és egy alkalommal úgy tűnik, formálisan létrehozott *xenia*-viszonyt is (1068). Már ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy a *philia* ebben a tragédiában belefér minden olyan viszony, amely a közvetlen leszármazástól a népek közötti általános barátságos viszonyig terjedő skálán helyezkedik el valahol. Úgy tűnik tehát, hogy a szó maga nem bír egyetlen rögzített jelentéssel, és miközben a cselekményben központi tematikus helyet foglalnak el a *philia*-viszonyok, a kifejezés nem egyetlen jól definiálható körét jelöli az emberi kapcsolatoknak, hanem aránylag tág mozgásteret enged meg. Normatív tartalma nem elég erős ahhoz, hogy egyértelmű kereteket szabna az elfogadható és el nem fogadható cselekedeteknek, és az is változik, hogy érzelmi töltetet lehet-e feltételezni használata mögött.

Az elemzés könnyebb követhetősége érdekében célszerűnek látszik röviden összefoglalni a tragédia szerteágazó cselekményét: Trója pusztulása, Hektór és Astyanax halála után Andromaché Neoptolemoshoz kerül rabszolgánoként, kapcsolatukból fiúgyermek születik,¹⁴ aki Neoptolemos házában nevelkedik, a tragédia során egyértelműen nem tisztázott státuszban. A cselekmény kezdetekor, ahogyan erről Andromachétól értesülünk, Neoptolemos és rabszolgánője között már megszűnt a szexuális viszony,¹⁵ rögtön azután, hogy Neoptolemos elvette feleségül Hermionét, aki azonban mind ez ideig nem szült gyermeket neki. Hermioné féltékeny a másik asszonyra, és úgy véli, terméketlensége oka az, hogy Andromaché barbár ármányokkal mérgezi őt, és egyúttal ellene fordítja férjét. Neoptolemos már a színen látható cselekmény kezdete előtt Delphoiba utazott, hogy kiengesztelje Apollónt, amiért korábban felelősségre vonta őt Achilleus halála miatt. Férje távollétét kihasználva Hermioné apja, Menelaos segítségével Andromaché és fia meggyilkolását tervezi. Az első jelenetben Andromachét Thetis oltáránál látjuk oltalomkérőként, erről a helyről nem is mozdul el Hermionéval és Menelaossal folytatott agónjai során, ám végül Menelaos

elfogja a menedékbe küldött fiút, majd azzal hitegetve Andromachét, hogy az oltár elhagyásával megmentheti a gyermeket, törbe csalja őt, és már éppen halálukba vezetné mindkettejüket, amikor megérkezik Péleus, és megmenti őket. Ezután Hermioné marad csak a színen, rettegve a hazatérő Neoptolemos haragjától öngyilkosságot fontolgat, ám legnagyobb kétségbeesése közepette feltűnik Orestés, aki megszökteti, megszabadítva a talán csak vélt veszedelemtől. Orestés még Phthiába való érkezése előtt megszervezte Neoptolemos meggyilkolását, amire, mint ezt egy, a holttesttel együtt érkező hírnöktől megtudjuk, Apollón delphoi szentélyében sor is került. A lezárásban végül megjelenik maga Thetis, hogy elsimítsa a szálakat: elrendeli, hogy Andromachét adják hozzá Helenához, egy megmaradt trójaihoz, és fia nevelkedjen velük, hogy majd a molossosiai királya legyen. Péleusnak pedig meghagyja, hogy emeljen sírt Neoptolemosnak Delphoiban, ahol *hérósként* tisztelik majd az ifjút, ezután várjon feleségére első nászuk színhelyén, ahonnan együtt a tenger fenekére mennek, és ott ezentúl mindketten istenként élnek majd.

Ebből a rövid cselekményvázlatból is kiténik, hogy az *Andromaché* szerkezetét epizodikusság jellemzi,¹⁶ felépítése nem felel meg a klasszikus egységességre irányuló elvárásnak,¹⁷ bizonyos tematikus elemeket, nagyobb, strukturáló ellentéteket azonban azonosíthatunk benne úgy is, ha eközben nem törekszünk feltétlenül valamiféle egység megteremtésére. A konfliktust okozó ellentétek nagyobb szembenállások, érdekek mentén is rendeződnek, mint például az Átreidák és Péleus családja közötti ellentét (amely Achilleus és Agamemnón nézeteltéréseire is visszavezethető) vagy a trójai háború megítélése.¹⁸ Megfigyelhető a konfliktusok hálózatában egy olyan szerkezet, amelyben a nők és a házasságok működnek a családokat összekötő elemként, és a családok közti viszonyok szerveződésének alapját ezek hozzák létre.¹⁹ Andromaché azáltal, hogy Neoptolemos egyetlen gyermekének ő az anyja, ilyen összekötő elem szerepébe kerül, míg Hermioné éppen ezt a szerepet nem képes teljes mértékben ellátni. Egyikük származása és aktuális helyzete miatt, másikuk (úgy tűnik) természetéből fakadóan nem felel meg minden tekintetben a feleség szerepének. Ezzel a diszfunkcionalitással együtt a házasság jelenti azt a csomópontot, amelyben a legtöbb *philia*-viszony összetalálkozik. Ez indokolja címválasztásomat is: „Kétfrigyű násznyoszolyát nem dicsérek én soha”, amelyet Kerényi Grácia fordításából²⁰ kölcsönöztem, aki a kar egyik, a téma szempontjából emblematikus megszólalását: οὐδέποτε διδύμα λέκτρο' ἐπαινέσω βροτῶν (464) magyarázza így. A διδύμα λέκτρα kifejezés azt az alapkonzfliktust tömöríti egyetlen szókapcsolatba, amely a tragédia fő cselekményszálának szolgálna kiindulópontjaként: Andromaché és Hermioné viszálját a Neoptolemos háztartásában betöltött pozícióért.²¹ A διδύμα λέκτρα a két nő helyzetét jelöli, olyan módon, hogy nem használ egyikükre sem olyan szót, amely rendesen csak a törvényes feleséget jelölheti, így megvan benne az az eldöntetlenség is Andromaché és Neoptolemos viszonyának megítélésében, amely az egész cselekmény alakulása szempontjából kulcsfontosságú, és amelynek különböző megnyilvánulásait a továbbiakban nyomon szeretném követni.

Andromaché kettős szembenállásokat hoz létre a prologus monológiájában, amelyeknek minden esetben határozottan az egyik oldalán pozicionálja magát. Később éppen ezeknek a szembenállásoknak az egyértelműsége fog megkérdőjeleződni, határvonalaik összemosódnak, ami számunkra abból a szem-

pontból különösen érdekes, hogy a *philia* hatóköre is ezekkel a változásokkal együtt alakul. A hangsúlyok az első sorokban Andromaché mostani kiszolgáltatott helyzete és egykori királynői volta közötti feszültségre kerülnek,²² és központi helyet kap elbeszélésében a házasság intézménye és különböző megjelenési formái is: Thetis és Péleus különleges, isteni és emberi szférát összekötő házassága, Andromaché és Hektór egykori, a homérosi hagyománynak megfelelően ideálisnak bemutatott házassága, Neoptolemos és Hermioné, Neoptolemos és Andromaché kapcsolata,²³ amelyekhez még hozzáadódik a 103–116. sorok elégiikus panaszdalában felidézett Paris–Helené viszony. Ἀσιὰτιδος γῆς σχῆμα, Θηβαία πόλις („Ázsiai föld éke, Théba városa”) – szól az első sor, egy olyan földrajzi megjelölés hangzik el tehát legelőször, amely a mű során később semmilyen szerepet nem fog kapni,²⁴ csak Andromaché személyes történetének alapjául szolgál. Az atyai ház állt Thébában, ahonnan Andromachénak távoznia kellett Priamos házába, új családfelelő felügyelete alá, hogy Hektór felesége legyen. Hangsúlyozottan olyan feleség, aki gyermekeket szül: Πριάμου τύραννον ἔστιαν ἀφικόμεν / δάμαρ δοθείσα παιδοποιῶς Ἐκτορι („Priamos király tűzhelyéhez jöttem Hektórhoz *gyermekeket szülő* feleségként adva”, 3–4), mondja, majd ugyanezt a szerkezetet megismétli néhány sorral lejjebb, Ἐλλάδ' εἰσαφικόμεν / τῶι νησιῶτι Νεοπτολέμῳ δορὸς γέρας / δοθείσα („Hellásba jöttem a szigeti Neoptolemosnak őt megillető ajándékként adva”, 13–15). A szerkezet párhuzamossága egymás mellé rendeli a két utat,²⁵ *doros* és *damar* jelöli Andromaché két ellentétes, mégis bizonyos tekintetben párhuzamos szerepét. A *dotheisa* kifejezés kétszeri használata úgy mutatja meg őt, mint aki feleségként vagy rabszolgaként mindig átadásra kerül. Ez az igehasználat azt érzékelteti, hogy ebben az élettörténetben Andromaché nem annyira alakító alanyként, mint sokszor inkább elszenvedőként vesz részt. Trója ilyen kiemelt említésével Andromaché az eposzi hősiességet és az eposzok normáit is feleleveníti, a későbbiekben saját magát mint ennek a világnak képviselőjét mutatja meg.²⁶ Származása pedig abból a szempontból is fontossá válik, hogy a tisztázatlan ágyas státusz mellett a kis-ázsiai, trójai eredet lesz az, amelyet ellenfelei barbár születésnek értelmezve²⁷ felhasználnak, hogy *philosok* nélkülinek állítsák be őt, vagyis olyan személynek, aki nem számíthat senkitől védelemre.

Nemcsak trójai, királynői múltja és jelenlegi, rabszolga státusza között tátong szakadék, de a két férfihoz, Hektórhoz és Neoptolemoshoz fűződő viszonya is merőben ellentétes. Hektórral való házassága ideális házasságként jelenik meg, míg Neoptolemost mint urát említi csak. Hektórral való kapcsolatában önmagára a *damar* (4), Hektórra a *posis* (8; 9) szót használja, míg Neoptolemosszal szemben a *dulē-despotēs* (11; 25; 30) szembeállítást hangsúlyozza, és azt is határozottan jelzi, hogy ez a nász eleve az ő akarata ellenére jött létre (36–38). Ez a szóhasználat a *philia* létrejöttének lehetőségét tekintve is jelentőséggel bír: a Hektór családjában betöltött szerepe jól meghatározott volt, házasságuk révén Andromaché új családba került, sajátjától elszakadt, egyértelműen belépett Priamos és Hektór *philosainak* körébe. Phthiában azonban Neoptolemos és Hermioné házasságát illeti csak meg a *gamei* ige, ők azok, akik között formálisan szabályozott kapcsolat jött létre, Hermioné azonban az eposzokban példátlan (a kortárs athéni szokással azonban összhangban álló) módon szoros kapcsolatban maradt apjával (40–43). Andromaché Hermionével három szempontból állítja tehát szembe ön-

magát: 1. Hermioné feleség, ő pedig csak ágyas; 2. ő feleségként *paidopoiós*, ’gyermekszülő’ volt, és új urának is fiút szült, míg Hermioné gyermektelen, és felmerül az is, hogy esetleg meddő lehet; 3. ő a szülői házat egyszer és mindenkorra odahagyta házasságakor, Hermioné viszont szoros kapcsolatban maradt az Átreidákkal. Vagyis, mint későbbi szavaiból egyértelművé válik, ő alacsony státusza ellenére valójában inkább feleség, mint Hermioné, aki csak formálisan az.

Andromaché saját viszonyainak éles ellentétekre épülő megfestésével szemben gyermekéről beszélve inkább olyan megfogalmazást választ, amely nem dönti el egyértelműen, hogy milyen helyzetben van a fiú a családban. Neoptolemost nem nevezi gyermeke apjának, csak nemzójének (*φυτεύσας*, 49), olyan szót használ tehát, amelynek jelentése megengedi, hogy a fiú elismert gyermek, akár törvényes örökös legyen, de azt is, hogy mint rabnőtől született *nothos*,²⁸ akár maga is rabszolga, ahogyan azt Andromaché a 199–200. sorban felveti. A homérosi eposzok világában a rabnőtől született gyermek egy háztartásban élt az apjával, örököse lehetett,²⁹ tehát a családfő *philosai* közé számított. A kortárs athéni viszonyok között, a 451-es törvények után egyértelmű, hogy athéni polgárnak csak athéni asszonytól született gyermeke lehet szintén athéni polgár és öröközheti apja vagyonát, egy rabnő gyermeke kiszorul tehát a családtagok, és jó eséllyel a *philosok* tágabb köréből is.³⁰ Menelaos és Hermioné, nem függetlenül attól, hogy egyértelmű személyes érdekük, hogy Andromaché gyermekét ne tekintsek Neoptolemos örökösének, ehhez az athéni állásponhoz hasonló nézetet képviselnek. Péleus viszont később, Menelaossal folytatott vitája során egyenesen kijelenti, hogy ő maga fogja a gyermeket Spárta ellenségévé nevelni, ami önmagában még nem jelenti ugyan azt, hogy teljes jogú örökös lesz Neoptolemosnak, de mindenesetre kellőképpen stabil, a rabszolgáénál sokkal megbecsültebb helyzetet teremt. Andromaché *philosok*tól való teljes megfosztottsága, egyértelműen szolgálai helyzete, gyermekének reménytelen jövője mind újabb árnyalatot nyer a prológos után, amely olyan egyértelműen rajzolta meg ezeket a viszonyokat.

Már Andromaché és szolgatársának párbeszéde árnyalja az első 55 sorban megrajzolt viszonyokat: Andromaché szóhasználatában tetten érhető, mint igyekszik társát tudatosan befolyásolni, hogyan mozdul el alig észrevehetően a kiszolgáltatott szolga szerepéből. A szolgatárs első szavával *despoinaként* (úrnőként) szólítja meg őt,³¹ és ezt a megszólítást rögtön meg is magyarázza: a múlt jelenléte indokolja, korábbi úrnőjét a sors forgandósága ellenére most is úrnőnek tartja. Andromaché azonban elutasítja ezt a megnevezést, sorsuk közösségét fejezi ki válaszában, amikor *philtatē synduleként* („drága szolgatárs”-ként) aposztrofálja őt. A *philtatē* jelző valamelyest előkészíti a későbbi *philiára* való hivatkozást. Párbeszédük folytatásában azonban ez a feltétlenül lojális és egyenlőséget mutató viszony megbolydul, vagy legalábbis elcsúszik kissé. Árukkodó az a néhány sor, amelyben Andromaché elmondja, több hírnököt is küldött már Péleushoz, a szolga pedig erre a közlésre meglepve, csaknem gúnyosan reagál: *μὴν οὖν δοκεῖς σου φροντίσαι τιν’ ἀγγέλων;* („Csak nem hiszed, hogy bárki is törődik veled a hírnökök közül?”, 82). Kitűnik ebből, hogy Andromaché tévesen azonosította helyzetét: amikor hírvivőket küldött, nagyobb hatalmat érzett a saját kezében, mint amellyel valóban rendelkezett,³² ám az is világossá válik, hogy a többi rabszolgánál kiemeltebb pozícióban kell

éljen Neoptolemos *oikos*ában, ha egyáltalán felmerült benne, hogy utasításokat adhat ki. Amikor az egykori királynő a szolga válaszában meglepődve azt kérdezi, elmenne-e akkor ő, hirtelen a korábbi *despoina* megszólítás is elveszíti tartalmát, kiüresedett frázissá változik, láthatóvá válik a szolga vonakodásából, hogy Andromaché valójában nincs abban a helyzetben, hogy kérés, rábeszélés nélkül kérhessen, sőt utasíthasson, még akkor sem, ha egykor az ő szolgája volt az, akit most követként elküldene.³³ A feltétlen engedelmesség nem jár már az egykori királynőnek. Ezt a felismert helyzetet kell Andromachénak szavai gondos megválasztásával ellensúlyoznia. Miután az egyszerű kérés nem ér célta, a *philiára* hivatkozva, a szolga érzelmeire és kötelesség-tudatára hatva beszél rá a kockázatos vállalkozásra. Trójában a viszonyuk valójában nem volt érzelmmel telített, egyértelmű hierarchia állt fenn köztük, urat és szolgát nem a barátság, hanem az engedelmesség kötötte össze. Az idegenbe kerülés, a közös idegenség az, ami a szorosabb kapcsolatot megformálja, és ezt az idegenségből fakadó összetartást igyekszik Andromaché megerősíteni, ezúttal sikeresen. *οὐαῖς; ἀπαυδαῖς ἐν κακοῖς φίλοισι σοῖς* („Látod? Elhagyod a bajban a barátaidat”, 87), mondja, érzelmi nyomást helyezve a másikra a kapcsolat illetén meghatározása révén. Az intézményes jelentésárnyalat helyett ekkor az érzelmi aspektust is magába foglaló kerül előtérbe.³⁴

Nem sokkal korábban, a 78. sorban szerepel először a tragédiában a *philos* kifejezés. A szolga megállapítja, hogy Andromaché Neoptolemos távollétében hozzátartozók, barátok nélkül maradt ezen a földön: *δοκῶ γὰρ οὐκ ἂν ᾧδὲ σ’ ἂν πράσσειν κακῶς / κείνου παρόντος· νῦν δ’ ἔρημος εἶ φίλων* („úgy hiszem, nem lennél ennyire rossz helyzetben, ha ő itt lenne; most viszont magadra vagy hagyva, barátok nélkül”, 77–78). Ez a szembeállítás azt sugallja, hogy ha Neoptolemos jelen lenne, akkor Andromaché nem lenne *philosok* nélkül, vagyis Neoptolemos a *philosa*, akkor is, ha a két család alapvetően ellensége egymásnak.³⁵ Ezt talán a kvázi házasságként értett viszony indokolhatja leginkább közöttük, egy rabszolgánál alapvetően nem nevezheti *philos*nak a ház urát. Andromaché és Neoptolemos szorosabb kapcsolatára utal az is, hogy szorult helyzetében az asszony Péleusért akar küldetni, őrá számít, ami szintén nem volna indokolt, ha valóban olyan elhagyatott lenne ebben az *oikos*ban, mint amilyennek legelőször tűnt. Neoptolemos mindvégig nem jelenik meg a színpadon, majd csak holttestét hozzák meg, így az ő megszólalásaiból nem következtethetünk arra, milyen kapcsolat fűzte Andromachéhoz, Péleus azonban később valóban segítő módon lép fel.

A kar először nem annyira Andromaché múltját, sokkal inkább idegenségét emeli ki (119, 128, 136–139), és többszöri intésre arra inti, ismerje föl végre valódi körülményeit: *γνώθι τύχαν, λόγισαι τὸ παρὸν κακὸν εἰς ὅπερ ἦκεις* („ismerd fel a sorsodat, vedd számításba a rosszat, amibe sodród magad”, 126–127); *γνώθι δ’ οὐσ’ ἐπὶ ξένας / δμῶις ἀπ’ ἀλλοτρίας / πόλεος, ἐνθ’ οὐ φίλων τιν’ εἰσοραῖς / σῶν* („ismerd fel, hogy szolga vagy ellenségek között egy másik városból, senkit nem látsz itt a barátaid közül”, 136–139). Idegennek és elszigeteltnek látszik a görögök között: ázsiai, azaz barbár származásából az következik a kar számára, hogy Phthiában csak *xenosok*at találhat.³⁶ Ugyanúgy, ahogyan a 78. sorban régi szolgája is arra figyelmeztette, hogy nincsenek itt barátai, rokonai. Ennek némileg ellentmond, hogy a kar Her-

mionét és Andromachét Neoptolemos feleségeiként mindvégig egyenrangúnak tekinti. A 122–125. sorok romlottan maradtak ránk, de az így is látszik belőlük, hogy a két nőt együtt kezeli, egyenlő elszenvedőiként az áldatlan állapotnak, amelybe Neoptolemos sodorta őket. Andromaché barbár származása a kar számára idegenségénél nem is jelent többet, nem köti erkölcsi kategóriákhoz, ahogyan azt Hermioné és Menelaos tesz. Megszólalásaira jellemző, hogy egy, a családi összefonódásokon kívül álló nézőpontból nem tesz különbséget a két nő között, nem egyiket vagy másikat vádolja, hanem magát a helyzetet ítéli el. Mindez abban is megnyilvánul, hogy kerüli az egyértelműen 'feleség' jelentésű szavak használatát, az asszonyokra többnyire a *lektron* és *lechos* metaforikus használatával hivatkozik,³⁷ ezzel közvetve pedig Andromaché pozícióját erősíti.

A feleség és ágyas közötti viszony a Hermionéval folytatott *agón*ban (147–273) válik még komplikáltabbá.³⁸ Hermioné ékszerekkel feldíszítve és drága ruhában jelenik meg a színen,³⁹ már ezzel is demonstrálva férjétől való viszonylagos függetlenségét, amelyet hozománya biztosít számára. Andromaché ellen intézett támadása, ahogyan arra fentebb már utaltam, elsősorban a másik barbár voltán alapul, fő eleme pedig az, hogy Andromaché át akarja venni a feleség és úrnő szerepét Neoptolemos *oikos*ában, megfosztva ezzel Hermionét státuszától. Hermioné félelme részben jogos: úgy tűnik, Neoptolemos elismerte Andromaché gyermekét fiának,⁴⁰ és amennyiben Hermioné valóban terméketlen, megalapozott a félelme attól, hogy meggyengül pozíciója a házban.⁴¹ Ezeket a félelmeket Andromaché pedig egyáltalán nem oszlatja el. Válaszának első felében a *reductio ad absurdum* technikáját alkalmazva, éppen saját szolgáló voltát és trójai kötődését előtérbe állítva⁴² védekezik ugyan, *rhésis*ének második felében azonban maga is ellentámadásba kezd. Ebben a támadó hangvételű válaszban önmagát a jó feleség mintapéldájaként állítja Hermionéval szembe, és a másik alkalmatlansága mellett érvel, még tovább erősítve ezáltal annak félelmeit. Andromachét az irodalmi és mitikus hagyomány Hektór feleségeként ismeri, a családi idill mutatkozik meg kapcsolatukban, így alakja elválaszthatatlan a feleség képétől. Ezt a hagyományt eleveníti fel és túlozza is el⁴³ Hermionének adott válaszában. Erényei, amelyek korábban jó feleséggé tették, a Neoptolemossal való kapcsolatában is megmutatkoznak, és néhány mondata ekkor és a későbbiekben azt a benyomást keltheti, hogy Neoptolemost szinte férjének tekinti. Két mondata van, amelyben a megfogalmazás kétértelmű lehet: οὐκ ἔξ ἐμῶν σε φαρμάκων στυγῆϊ πόσις („nem az én varázsszereim miatt gyűlöl téged a férjed”, 205), és ταῦτά τοί σ' ἔχθει πόσις („ezek miatt gyűlöl téged a férjed”, 212). A *posis* olyan deiktikus kifejezés, amelynek horgonya, vagyis az a személy, akihez képest a referenst megértjük, alapesetben a beszélő maga. Ha nem a beszélő a horgony, akkor a birtokos névmás kitételével szokták egyértelművé tenni, kinek a viszonylatában értsük az adott deiktikus kifejezést.⁴⁴ A kontextus természetesen egyértelművé tehet más horgonyt is, és első ránézésre itt is erről van szó, ami fordításomban is tükröződik: Andromaché Hermionéhez beszél, nyilvánvalóan Hermioné férjéről van szó tehát. Ha azonban tekintetbe vesszük a két asszony helyzetének bizonytalanságát és a kar szintén kétértelmű megfogalmazásait, akkor akár egy olyan értelmezés is lehetséges, amelyben a *posis* horgonya Andromaché, vagy a

két nő egyszerre. Így a „nem az én varázsszerem miatt gyűlöl téged a férjem/férjünk” és az „ezek miatt gyűlöl téged a férjem/férjünk” fordítások is lehetségessé válnak. Nem szeretném azt sugallni, hogy ezek a fordítások valószínűbbek, a kétértelműség pusztá lehetősége is tovább erősíti azonban a családi viszonyok bizonytalanságának érzését, amit Andromaché egy későbbi, immár Menelaoshoz intézett mondata is fokoz: ἐπεὶ δ' ἀφικόμεν / Φθίαν, φονεῦσιν Ἐκτορος συμφεύομαι („Azután Phthiába jöttem, és Hektór gyilkosainak felesége lettem”), mondja a 402–403. sorokban, amikor gyermeke életéért könyörög. Megismétli a prológusban kétszer is használt szerkezetet, ezúttal azonban már nem a *doros geras dotheisa* szerkezet passzív, Andromachét jussként feltüntető szava jelölik phthiai létét, hanem a *nympheuomai*, 'feleségül megy' ige.

Úgy látszik tehát, hogy Andromaché megváltozott helyzetében is olyan szerephez tartja magát, amely nem illik ehhez az új kontextushoz, ebben azonban némileg partnerre talál Péleusban, aki úgy siet segítségére, hogy egyúttal markánsan szembehelyezkedik Menelaossal és Hermionéval, sőt egész Spártával. Míg Menelaos saját álláspontját megvédendő igyekszik Andromachét barbárként és ellenségként bemutatni, felemlgetve, hogy Achilles Trójánál vesztette életét, addig Péleus ezt az ellentétet máshová helyezi. Nem a trójaiakat és Andromachét tekinti Achilles haláláért felelősnek, hanem éppen az Átreida családot. És az ellentétet sem elsősorban Trója és a görögség között, hanem sokkal inkább Spárta és Phthia között látja,⁴⁵ vagyis nem a barbárság szilárdnak tűnő meghatározása érdekli, hanem a viselkedésnek, neveltetésnek, moralitásnak olyan közös értékei, amelyeket Menelaosnál és lányánál nem lát.⁴⁶ Amikor kijelenti, hogy sosem támogatta, hogy Neoptolemos Hermionét vegye el (619–621), sőt utasítja Menelaost, hogy vigye el lányát (639), akkor mintegy utólag igyekszik megvonni ettől a házasságtól a legitimitást. Ugyanekkor rögzíti Andromaché és Neoptolemos fiának eddig nem véglegesített helyét: ἐν Φθίαι σ' ἔγω / θορέψω μέγαν τοιοῦδ' ἐχθρόν („Phthiában én foglak nevelni téged, az ő ellenségükké”, 723–724), mondja a fiúnak, amikor együtt eloldják Andromaché kötelékeit, ezzel a gesztussal végső választ adva Menelaos felháborodott vádjaira a fattyú gyermek helyzetéről a házban (657–666), és Hermioné korábbi félelmeit is igazolva. Mindennek vizuális megerősítése Andromaché eloldozása. Andromachét és fiát a családba fogadja, amely család végül Neoptolemos halálával megszűnik ugyan, és egy új dinasztia megalapítása veszi át a helyét, ám ez már független Péleus szándékaitól. Andromaché és fia státuszának fokozatos erősödése és az, ahogyan Hermioné lépésről lépésre kikerül a Neoptolemos családjával őt összefűző *philia* kötelékből, mégis előkészíti a végkifejletet. Hermioné szökése és Neoptolemos halála új viszonyrendszerek kialakítását teszik elkerülhetetlenné. Ezeknek alapját Thetis fekteti le újabb házasságok kilátásba helyezésével és egy új nemzetség megalapításával.⁴⁷ Andromaché rabszolgánóból ismét királynővé válhat Helenos oldalán, új körülmények között, de visszanyeri korábbi magas rangját, ezáltal a tragédia során nyomon követhető felemelkedése végpontjához érkezik, ezúttal úgy, hogy egy istennő biztosítja sorsának jobbra fordulását. A korábbi konfliktusok nem annyira megoldódnak, mint inkább eltörlik őket, új házasságok és új családok alakulnak, ezeknek esetleges feszültségeit azonban mi már nem ismerjük meg.

Jegyzetek

A tanulmány az ELTE BTK-n megrendezett Mathéma konferencián, 2017. május 20-án elhangzott előadáson alapul, s az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatásával készült.

- 1 Vö. s.v. „philos”.
- 2 Vö. *LSJ*, s.v. „philos”.
- 3 Adkins 1963.
- 4 Az ókori és későbbi lexikográfusok is általában két jelentését adják meg a melléknévnek, erről lásd Adkins 1963, 30–31.
- 5 Benveniste 1969, 335–353.
- 6 James Hooker (1987) kritika alá veti Adkins és Benveniste meghatározását is, és amellett érvel, hogy egyes kontextusok nem engedik meg, hogy a *philein* ige minden szándékutajdonítást, érzelmi tartalmat nélkülözzön, sem pedig azt, hogy kizárólag az *agathos* vonatkozásában legyen használható (51–57). Hooker maga az érzelmi aspektust tekinti a szó jelentésében alapvetőnek, ám ő is elismeri az intézményes vonatkozás fontosságát. Ha kritikája nyomán az *agathosra* való vonatkozás kizárólagosságát bizonyos esetekben el is vetjük, és megengedjük, hogy a homérosi *hérosok*on kívül más személyek is egymás *philos*ainak tekinthetők, Adkins meghatározása továbbra is alapvetően érvényes maradhat. Robinson (1990) a *philos* szó bármiféle birtokos jelzői, illetve birtokviszonyra utaló jelentését radikálisan elutasítja, és amellett érvel, hogy a *philos* minden esetben érzelmi töltettel bír, még azon esetekben is, amikor *philon étor*, *philos thymos*, *phila gunata* és ezekhez hasonló kifejezések szerepelnek. A *philos* érzelmi telítettségé mellett érvel és Adkins megközelítését kritizálja még Konstan 1997.
- 7 Euripidés tragédiái közül az *Alkestis*ben kerül elő legmarkánsabban a kérdés. Ennek elemzéséről lásd Stanton 1990.
- 8 Például *philos* lehet-e egy rabszolgától született gyermek?
- 9 David Konstan (1996 és 1997, 53–56) radikálisan leszűkíti a *ho philos* használatának körét, kizárja belőle a rokonokat, és kizárólag a barátokra (*hetairo*sokra) tartja érvényesnek. Eszerint amikor névelővel, főnévként használják, akkor konstitutív eleme a baráti érzés, és csak olyan kapcsolatokra alkalmazható, amelyeket önszántukból választottak az érintett felek, s így sem a rokonok, sem a polis polgárai nem számítanak *philos*nak.
- 10 Ahogyan Konstan (1985) rámutatott, legplasztikusabban Euripidés *Elektrájában* fogalmazódik meg a vérségi kapcsolat és a pozitív érzelmek hiánya közötti feszültség, amikor Klytaimnéstra meggyilkolása után Elektra így szól: ἰδοῦ, φίλοι τε κοῦ φίλοι / φάρεα τὰδ’ ἀμφιβάλλομεν („Íme, betakarunk ezzel a lepellel, *phila* és nem *phila*”, 1230–1).
- 11 A *philia Médeiában* játszott szerepét elemezve Schein (1990) két, egymással némiképp feszültségben álló tendenciát azonosít a szó 5. századi használatában: 1. A Homérosnál egy tágabban értett, szolidáris kapcsolatból az instrumentális elem válik hangsúlyossá, és 2. a korábban társadalmi, a polisban pedig elsősorban politikai jelentésű szó egyre gyakrabban jelöl individuális, affektív kapcsolatokat.
- 12 A *philosok* közötti erőszakról a *Poetikában* lásd Belfiore 2000, 3–9.
- 13 Euripidés tragédiáinak ezen jellegzetessége miatt szokták már valamiképpen az újkomédia előkészítőjének tartani. Mastronarde 2010, 5–6.
- 14 Aki hagyományosan a Molossos névre hallgat, az *Andromachéban* azonban egyszer sem nevezik meg.
- 15 ἐπει δὲ τὴν Λάκαιναν Ἐρμιόνην γαμεῖ / τοῦμὸν παρώσας δεσπότης δοῦλον λέχος („Aztán a lakón Hermionét veszi el, és elutasítja az én szolga ágyamat”, 29–30). A görög szövegeket Stevens (1971) kiadásából idézem, magyarul saját fordításomban.
- 16 Valószínűleg ezzel magyarázható népszerűtlensége. τὸ δὲ δεῦτερον („másodrendű / a másodikak körébe tartozó dráma”), írja a *hypothesis*, amit általában ’másodrendű’-nek szoktak értelmezni, bár jelentése nem ilyen egyértelmű, a versenyen második helyen történő előadásra is utalhat például. A bizonytalanságokról lásd Mastronarde 2010, 72, 23. jegyzet. Mastronarde (2010, 4, 12. jegyzet és 2010, 8) megkérdőjelezi a *scholion*, különösen az abban megfogalmazott ítélet hitelességét, és inkább a római és bizánci tudósok ítéletét látja benne.
- 17 Az arisztotelési kritikáról, illetve a német klasszicizmus, elsősorban a Schlegel fivérek esztétikájának hatásáról Euripidés megítélésében lásd Mastronarde 2010, 1–12. A tragédiák Arisztotelés által nem számba vett, Euripidésnél azonban sikeresen alkalmazott szerkesztési módjairól lásd Mastronarde 2010, 63–88.
- 18 A szembenállások az isteni szférában is megjelennek. Péleus családja oldalán kettős szerepben mindvégig jelen van Thetis, oltára ott áll a színen Péleusszal való házasságára emlékeztető, maga is részese a családi kapcsolatok szövedékének, a tragédia végén pedig személyesen is megjelenik, hogy helyrehozza, ami még helyrehozható. Vele szemben Apollón Achilles és Neoptolemos ellenségének mutatkozik, aki bár személyesen nem jelenik meg, a követ szavaiból (1147–1148; 1161–1165) úgy tűnik, tevékenyen részt vett Neoptolemos meggyilkolásában, aki pedig éppen engesztelő áldozatot bemutatni ment Delphoiba. Nemcsak szerepükben, de a hozzájuk kapcsolódó terekben is ellentétes a két isten: Thetis szem előtt lévő, menedéket nyújtó oltárának ellenpólusa Delphoi, a távollét helyszíne, ahonnan hiába várják vissza Neoptolemost.
- 19 Lévi-Strauss (1969) dolgozta ki a rokonok kapcsolatok alapvető struktúrájának olyan modelljét, amelyben a rokonságok rendszerének alapját a nők „adás-vétele” teremti meg. Modelljének fontos feminista kritikájáról lásd Rubin 1975. A házasság archaikus görög intézményéről lásd Vernant 1979. A házasság tragédiákban játszott szerepének fontos feminista értelmezései születtek az elmúlt évtizedekben. Két hasonló kiindulópontú, ám eltérő következtetésű megközelítés: Rabinowitz 1993 és Wohl 1997.
- 20 Euripidész 1984.
- 21 Storey (2016, 193–197) ezt a konfliktust jelöli meg a szerkezetet magyarázó alapkonfliktusnak.
- 22 A szolgaszerep fel nem vételéről lásd Torrance 2005; a szolgaszerep és a királynői múlt *nomos* és *physis* vitába illeszkedő ellentétéről Lee 1975, 10–11.
- 23 A házasság motívumát többen kiemelték már mint központi cselekményformáló elemet. Többek közt lásd Rabinowitz 1984, Padamitropoulos 2006, Kyriakou 1997.
- 24 A *σχῆμα* szó értelmezése nem teljesen egyértelmű itt, általában pusztán körülírásnak veszik, ám Kyriakou (1997, 9) felveti egy jelöltebb használat lehetőségét is. Eszerint a szó használata eltávolító szerepű, a szülőföld csak mint távoli „figura” ködlik föl Andromaché múltjában, amely valódi tartalmát a Hektórral való házasságban nyerte el.
- 25 A tragédiában megjelenő házasságokhoz kiemelten kötődik az új frigglyel járó státuszváltozás és a nő fizikai helyváltoztatásának összekapcsolódása, Andromaché, Hermioné, Thetis és Helené esetében is előtérbe kerül, hogy nemcsak *oikosok*, hanem polisok, vagy akár az isteni és emberi szféra között történik mozgásuk. A „bridal procession” ismétlődéséről lásd Storey 1982, 19–20.
- 26 Foley (2001, 99) az eposzi világ és főleg az eposzokban bevett házassági szokások megjelenését Andromaché esetében a férjéhez való extrém lojalitással kapcsolja össze, és a Spártához társított szabadossággal állítja ellentétbe.

- 27 Jellemző a tragédia szereplőinek szóválasztásaira, hogy a *barbaros* szót csak Hermioné és Menelaos használják. Aki barbár, annak nem lehetnek vendégbarátai, semmilyen formális *philia*-visztonnal nem rendelkezhet görög földön, így igazán joga sincs védelmet kérni. Az pedig, aki a másikat barbárnak nevezi, egyúttal saját görögségét is hangsúlyozza, éppen olyasmit, amit Péleus (összhangban kortárs athéni szólamokkal) a neveltetésük hiányosságait sorolva igyekszik elvitatni a spártaiktól. Az athéni barbárelenes retorika felismerhető Menelaos és Hermioné megszólalásaiban. Ennek toposzairól lásd Hall 1989, 160–201.
- 28 A *nothos* szó használatáról lásd Ogden 1996, 14–17.
- 29 Patterson 1990, 47–48.
- 30 A *nothosok* státuszáról Athénban bővebben lásd Patterson 1990; Ogden 1996, 32–189.
- 31 Ez arra is szolgál, hogy a névtelen szereplő szolgálta státuszát jelölje, ám a konvencionális formulát Euripidés többletfunkcióval látja el.
- 32 Lee (1975, 10–11) ezt és a későbbiekben megmutatkozó ellentéteket státusz és viselkedés között a *nomos-physis*-vita keretében mint Andromaché született királynői természete és a *nomos* által ráruházott szolgazerep közötti ellentmondás megjelenéseit értelmezi.
- 33 Torrance (2005, 44–45) a kettejük párbeszédét ironikusnak értelmezi, olyan párbeszédnek, amelyben megmutatkozik a másik szolgálta alávetettsége. Mind Lee (1975), mind Torrance (2005) a természet és státusz különbségére helyezik a hangsúlyt, amikor Andromaché helyzethez nem illő viselkedését említik. Szerintem érdemesebb talán korábbi státusz és jelenlegi státusz különbségére koncentrálni, hiszen Andromaché királynővé válása előtti vagy attól független természetéről nem tudhatunk semmit.
- 34 Még egy kísérlet van a tragédiában arra, hogy a *philos* szó lehetséges érzelmi töltetét kihasználva változtassák meg egy másik szereplő szándékát: Menelaos cselének végkifejletében, amikor már vezetik el Andromachét és fiát, hogy kivégezzék őket, miközben Andromaché régen halott férjét szólítgatja, azt kívánva, bárcsak ő mentené meg (523–524), a gyermek Neoptolemost hívja (509), majd anyja biztatására Menelaos lábához borul, és *philos*nak szólítja őt. Ez a megszólítás köteléket próbál létesíteni kettejük között, amit Menelaos a leghatározottabban elutasít: σοὶ δ' οὐδὲν ἔχω φίλτρον („Nincs szeretet bennem irántad”, 540).
- 35 Belfiore (2000, 81–100) a két család alapvetően ellentétes viszonyában látja a tragédia fő konfliktusát. A tragédiában is szereplő *authentés* kifejezést enyhén leszűkített értelemben használva a mű kulcsfogalmának teszi meg: eszerint azok *authentés*eik egymásnak, akiknek a rokonai között gyilkosság történt, vagyis Andromaché *authentés*e Péleus egész családjának, a bonyodalmat pedig az okozza, hogy ennek ellenére közös gyermeke van Neoptolemoszal – a két viszonyt ki kéne zárnia egymást.
- 36 ξένης δ' ὕπερ / τοιαῦτα λάσκεις τοὺς ἀναγκαίους φίλους; („Egy ilyen idegen asszony miatt szállsz csatába azokkal, akik
- szükségszerűen *philos*aid?”, 670–671), kérdezi később Menelaos Péleustól, egyértelműen magát állítva a *philosok* körébe. Péleus reakciójából azonban egyértelművé válik, hogy ő maga nem tartja olyan szükségszerűnek a Menelaossal való közösséget, és a *philosok* körét inkább választás alapján szabja meg.
- 37 Az 'ágy' jelentésű szavak 'házastárs' értelemben többször is szerepelnek a tragédiában, a helyeket összegyűjti Stevens 1971, ad 35.
- 38 A homérosi szóhasználatban a feleséget és ágyast elválasztó vonal egyáltalán nem olyan éles, mint később, vö. Patterson 1990, 48–49.
- 39 Hermioné megjelenésekor kettejük vizuális szembeállításáról lásd Burnett 1970, 133–35; Allan 2000, 58–59.
- 40 Ez valamivel később válik világossá: μέμνησο μητρός, οἶα τλᾶσ' ἀπωλόμην, / καὶ πατρὶ τῶι σῶι διὰ φιλημάτων ἰὼν / δάκρυά τε λείβων καὶ περιπτύσσων χέρας / λέγ' οἷ' ἔπραξα („Emlékezz rá, hogy mire vállalkozott érte anyád, és amikor megcsókoljátok egymást [ti. a hazatérő Neoptolemoszal], és könnyeket ontotok összeölelkezve, mondd el, mit tettem”, 415–418). Ekkor nevezi Neoptolemost először a gyerek apjának minden, ezt a kifejezést gyengítő jelző nélkül. A *métér* és *patér* szavak együtt szerepelnek, a szóhasználat az eddigieknél erősebb köteléket mutat Andromaché és Neoptolemos között, mint anya és apa egyenrangúként kerülnek egymás mellé egy pillanatra. Jelentősebb ennél azonban a kép, amelyet Andromaché vázol: a hazatérő Neoptolemos csókokkal és öleléssel köszönti fiát; a családi bensőségesség olyan jelenete idéződik fel ezekben a szavakban, amely azt mutatja, a fiú Neoptolemos egyetlen gyermekeként mégiscsak kiemelt szerepet kell hogy betöltsön a családban.
- 41 Seaford 1990, 104–106.
- 42 Ezen érvek részben arra irányulnak, hogy megmutassák: alapvetően lehetetlen, hogy közte és Neoptolemos között *philia* alakuljon ki, hiszen származásuk révén ellenségei egymásnak.
- 43 Amikor azt mondja, hogy ő maga szoptatta Hektór rabnőktől született gyermekeit (224), az a homérosi hagyománytól független, merőben új elem.
- 44 Az euripidészi *stichomythiák*ban a családi kapcsolatokat jelölő társas deixisek rendszerezéséről lásd Schuren 2010, 67–90.
- 45 A két család közt meglévő, Hermioné és Neoptolemos házasságában is jelen lévő inherens feszültségekről lásd Philippo 1995, 360–362.
- 46 κῦδιον βροτοῖς / πένητα χρηστὸν ἢ κακὸν καὶ πλούσιον / γαμβρὸν πεπᾶσθαι καὶ φίλον· σὺ δ' οὐδὲν εἶ („jobb, ha az embernek jó és szegény sógora és barátja van, mint ha rossz és gazdag. Te semmi vagy”, 638–641).
- 47 Külön érdekessége a lezárásnak, hogy létezik olyan feltételezés, amely szerint a tragédiát nem is Athénban, hanem Molossziában mutatták be a királyi család megrendelésére, vö. Hall 1989, 181.

Bibliográfia

- Adkins, A. W. H. 1963. „Friendship and Self-Sufficiency in Homer and Aristotle”: *The Classical Quarterly* 13/1, 30–45.
- Belfiore, E. S. 2000. *Murder among Friends. Violation of Philia in Greek Tragedy*. New York.
- Benveniste, E. 1969. *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Vol. 1. Paris.
- Burnett, A. P. 1971. *Catastrophe Survived. Euripides' Plays of Mixed Reversal*. Oxford.
- Foley, H. 2001. *Female Acts in Greek Tragedy*. Princeton.
- Hall, E. 1989. *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*. Oxford.
- Hooker, J. 1987. „Homeric *philos*”: *Glotta* 65, 44–65.
- Konstan, D. 1996. „Greek Friendship”: *The American Journal of Philology* 117/1, 71–94.
- Konstan, D. 1985. „*Philia* in Euripides' *Electra*”: *Philologus* 129/2, 176–185.
- Konstan, D. 1997. *Friendship in the Classical World*. Cambridge.
- Kyriakou, P. 1997. „All in the Family. Present and Past in Euripides' *Andromache*”: *Mnemosyne* 50, 7–26.
- Lee, K. H. 1975. „Euripides' *Andromache*. Observations on Form and Meaning”: *Antichthon* 9, 4–16.
- Mastrorarde, D. J. 2010. *The Art of Euripides. Dramatic Technique and Social Context*. Cambridge.

- Lévi-Strauss, C. 1969. *The Elementary Structures of Kinship*. Ford. J. H. Bell – J. R. von Sturmer – R. Needham. Boston.
- Ogden, D. 1996. *Greek Bastardy in the Classical and Hellenistic Period*. Oxford.
- Padamitropoulos, L. 2006. „Marriage and Strife in Euripides’ *Andromache*”: *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 46, 147–158.
- Patterson, C. B. 1990. „Those Athenian Bastards”: *Classical Antiquity* 9, 40–73.
- Philippo, S. 1995. „Significant Patronymics in Euripides’ *Andromache*”: *The Classical Quarterly* 45, 335–371.
- Rabinowitz, N. 1993. *Anxiety Veiled. Euripides and the Traffic in Women*. Ithaca–London.
- Rabinowitz, N. 1984. „Proliferating Triangles. Euripides’ *Andromache* and the Traffic in Women”: *Mosaic. An Interdisciplinary Critical Journal* 17, 111–123.
- Robinson, D. 1990. „Homeric *Philos*. Love of Life and Limbs, and Friendship with One’s *Thymos*”: E. M. Craik (szerk.): „*Owls to Athens*”. *Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover*. Oxford, 97–108.
- Rubin, G. 1975. „The Traffic in Women. Notes on the ‘Political Economy’ of Sex”: R. Reiter (szerk.): *Toward an Anthropology of Women*. New York, 157–210.
- Schein, S. L. 1988. „*Philia* in Euripides’ *Alcestis*”: *Mètis. Anthropologie des Mondes Grecs Anciens* 3, 179–206.
- Schein, S. L. 1990. „*Philia* in Euripides’ *Medea*”: M. Griffith – D. Mastronarde (szerk.): *Cabinet of the Muses. Essays on Classical and Comparative Literature in Honor of Thomas G. Rosenmeyer*. Atlanta, 57–73.
- Schuren, L. 2015. *Shared Storytelling in Euripidean *Stichmythia**. Leiden–Boston.
- Seaford, R. 1990. „The Structural Problems of Marriage in Euripides”: A. Powell (szerk.): *Euripides, Women, and Sexuality*. New York.
- Stanton, G. R. 1990. „*Philia* and *Xenia* in Euripides’ *Alcestis*”: *Hermes* 118/1, 42–54.
- Stevens, P. T. (kiad.) 1971. *Euripides *Andromache**. Oxford.
- Storey, I. C. 1989. „Domestic Disharmony in Euripides’ *Andromache*”: *Greece and Rome* 36, 16–27.
- Storey, I. C. 2016. „*Andromache*”: L. McClure (szerk.): *A Companion to Euripides*. Oxford, 186–202.
- Torrance, I. 2005. „*Andromache Aichmalōtos*. Concubine or Wife?": *Hermathena* 179, 39–66.
- Vernant, J. P. 1979. „Marriage”: Uő: *Myth and Society in Ancient Greece*. New York, 55–79.
- Wohl, V. 1998. *The Intimate Commerce. Exchange, Gender, and Subjectivity in Greek Tragedy*. Austin.